

<https://doi.org/10.62837/2025.3.173>

ADİKƏ ALMƏMMƏDOVA
Xəzər Universiteti (magistr).
adikealimemmedova@gmail.com
BAKİ, AZƏRBAYCAN

XƏTAİ TƏBRİZİNİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” ƏSƏRİNDƏ FONETİK DƏYİŞİKLİYƏ UĞRAMIŞ ƏVƏZLİKLƏR

Xülasə

XV əsrin görkəmli şairlərindən biri də Xətai Təbrizidir. Şairin doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum deyil. Tədqiqatçılar onun Ağqoyunlular dövlətinin sarayında yaşadığını qeyd edirlər. Xətai Təbrizi Azərbaycan türkcəsində 4500 beytlik “Yusif ilə Züleyxa” poeması kimi dəyərli sənət əsəri yaratmışdır. Bu əsərin dilini öyrənmək, təhlil etmək XV əsr ədəbi dili haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. “Yusif və Züleyxa” əsərində əvəzlilər geniş şəkildə işlənmiş və demək olar ki, əvəzliyin bütün növlərinə aid nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Mövzumuz Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilərdir.

Açar sözlər: Əvəzlilik, fonetik, Azərbaycan, işlənən, dəyişiklik, arxaik.

Adika Almamədova

Pronouns that have undergone phonetic changes in Khatai Tabrizi's "Yusuf and Zuleykha"

Abstract

Khatai Tabrizi is one of the prominent poets of the 15th century. The exact date of the poet's birth and death is unknown. Researchers note that he lived in the palace of the Aggoyunlu state. Khatai Tabrizi created a valuable work of art in Azerbaijani Turkish, such as the 4500-verse poem "Yusif and Zuleykha". Studying and analyzing the language of this work creates a certain idea of the literary language of the 15th century. Pronouns are widely used in the work "Yusif and Zuleykha" and it is possible to find examples of almost all types of pronouns. Our topic is the pronouns that have undergone phonetic changes in Khatai Tabrizi's work "Yusif and Zuleykha".

Keywords: Pronoun, phonetic, Azerbaijan, use, change, archaic.

XV əsrin görkəmli şairlərdən biri də Xətai Təbrizidir və şairin doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum deyildir. Xətai Təbrizi haqqında məlumatlar az olsa da, “Yusif və Züleyxa” əsəri günümüze qədər gəlib çatmışdır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilini tədqiq etmək XV əsr ədəbi dilini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi zəngin lüğət tərkibi və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatımızın əsas mövzusu Xətai

Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilərdir. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində mövcud olan əvəzlilər özünün inkişafı ərzində elə ciddi bir dəyişikliyə uğramamış, məna və vəzifəsi etibarilə, əsasən, sabit qalmışdı. Azərbaycan dilində əvəzlilərin bəzisi ya dildə işlənmir, ya da fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində isə fonetik dəyişikliyə uğrayan əvəzlilər çoxluq təşkil edir. Fonetik dəyişikliyə uğramış arxaik əvəzlilər deyəndə əvəzliyin səs sistemində baş verən dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

Fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilər aşağıdakılardır:

Bən – Şəxs əvəzliyi I şəxsin təki olan mən şəxs əvəzliyinin qarşılığıdır. Mən şəxs əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənsə də, *bən* forması XIII-XVIII əsr yazılı abidələrində, həmçinin də Türkiyə türkcəsində işlənir. Tarixən mən əvəzliyi m~b səs əvəzlənməsinə uğrayaraq *bən* şəklində də işlənmişdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *bən* əvəzliyi: Dərdim əksilməz mənim hiç ah ilə, Neyləyim *bən* bu dili-gümrah ilə (s.54); Mən nəgəhdən bil anı itirmişəm, Getdi ol, *bən* böylə yalnız qalmışam (s.80)

Digər yazılı abidələrin dilində işlənən *bən* əvəzliyi: Sürucəgin səni yüzü ağına, De *bənim* əhvalımı qulağına (Mehri və Vəfa, 42); *Bən* yüz dəgənək yedüm. Acımı səndən aluram”, – dedüm (Fütu, 213); Çü geçdüm bənligümdən *bən* sən oldum, Dəxi nə var gətür ortada hayil. (QB, 477)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi *bən* əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisi olan -ın⁴ yox, -im⁴ şəkilçisi qəbul etmişdir. Bu hal müasir dövrümüz üçün də səciyyəvidir və istisna hal kimi qəbul edilir.

Ədəbi abidələrin dilində birinci şəxs əvəzliyinin təki ismin yönük halında *maña*<*baña* şəklində verilmişdir. Belə hallar hətta türk dilində də müşahidə edilir [5, s.105]. Fikrimizcə, *maña* şəxs əvəzliyi müasir dövrümüzdə dialeklərdə də özünü göstərir [4, s.177]. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində həm *maña*, həm də *baña* şəxs əvəzliləri işlənmişdir: Sən *maña* vergil mədəd, ya dəstigir, Çün *maña* qardaşlarım olmadı yar (s.23); Züleyxa aydır: gör bu oğlan netdi der, Mən yaturdum bu *maña* qəsd etdi de (s.39); Sordu Yusif, der:nə vəqt oldu, degil, Gün nə yerdədür *baña* bir söyləgil (s.22)

Həmçinin də yazılı abidələrin dilində işlənmiş *maña*, *baña* kimi fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilərə də nəzər yetirək: Apalaca qalqanıyı vergil *maña* (KDQ, 48); Asitanın xakini vermən cəmi-aləmə, Hər ayağın torpağı mülki-Süleymandır *maña* (ŞİX, 285); Ya Rəb, *maña* cismü can gərəkməz, Cananımsız cahan gərəkməz! (Füzuli, 218); Qılmadıñ bir göz *maña* lütfü əta, Liykən artırdın əzabı günbəgün (Vaqif, 347); Eşqin qonuğ oldı *baña* uş bəni bəndən ilədür, Bənüm işüm xo səhl ola, çoxları dindən ilədür (QB, 244); Hay Dirsə xan, *baña* qəzəb etmə! İncinüb acı sözlər söyləmə! (KDQ, 14)

Ol – Həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi funksiyasında çıxış edə bilir. Üçüncü şəxsin təki olan o əvəzliyi tarixən *ol* şəklində işlənmişdir. Məlum olur ki, o

əvəzliyinin *ol* şəklində işlənməsi XIX əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində, eləcə də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də işlənəlməkdədir. *Ol* əvəzliyi hallanarkən o-a əvəzlənməsi baş verir və belə əvəzliliklər müasir Azərbaycan dilində işlənmir. *Ol* şəxs əvəzliyi zaman keçdikcə qrammatik mənadan daha çox üslubi xüsusiyyət almışdır [6, s.172]. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi *ol* əvəzliyi həm şəxs əvəzliyi, həm də işarə əvəzliyi kimi işləyə bilər. Bunları bir-birindən ayırmaq üçün kontekstdəki mənalarına diqqət yetirmək lazımdır. Əgər “*ol*” şəxs əvəzliyidirsə, mütləq mübtədə, şəxs mənasında işlənəcək. Aydınlaşdırmaq üçün Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində həmçinin də digər yazılı abidələrin dilində işlənen “*ol*” şəxs əvəzliyinə baxaq: Olsun *ol*, mən verim hüsnün anı, Ta muradı hasil ola Züleyxanın (s.70); Yaxşı olsa agah-agah getdi *ol*, Yoxsa yerü-qap namu-nəngin etdi *ol* (s.80); Mən nəgəhdən bil anı itirmişəm, Getdi *ol*, bən böylə yalqız qalmışam (s.80)

Nümunələrdən də aydın olur ki, *ol* şəxs əvəzliyi şəxsi əvəz etmişdir və cümlədə mübtədə rolundadır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində üçüncü şəxsin cəmini ifadə etmək üçün “*o*” şəxs əvəzliyinə -lar şəkilçisi artırmaqla düzəlir (*onlar*). *O*-nun a-ya keçməsi nəticəsində *anlar* şəklində işlənərək həm yazılı abidələrin dilində, həm də Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənməmişdir: *Anlar* aydır: oğurluq etdi *ol*, Sultan anı dutdi, andan etdi qul (s.84); Yusif *anlar* qatına heç gəlmədi, Anı qardaşları dəxi görmədi (s.77). Beləliklə, *o* şəxs əvəzliyi ismin hal şəkilçilərini qəbul edərkən belə fonetik dəyişikliyə məruz qalır: (*anə,anı, anda,andan və.s*)

“*Anə*” – *o* şəxs əvəzliyi hallanarkən yönük halda *anə* şəklində işlənir: Kim ki arifdir *anə* bir söz yetər, *Ol* ki,nadandır deməkdən nə bitər? (s.83); Şah aydır: var söylə imdi sən *anə*, Hörmət edin yorsa *anə*, həm sağa (s.61); Züleyxa aydır: at başın versin maşa, Ta ki, yaxşı bildirim halım *anə* (s.67)

“*Anı*” – *o* şəxs əvəzliyi təsirlik halda *anı* kimi işlənir: Biz *anı* gördük fəraq kar eylədi, Könlümüzü *ol* bizim zar eylədi (s.79); Gördik *anı*, qorxdı andan gözü, Gər yenə dersən varalı özümüz (s.86); *Ol* qul ikən anı Haqq xan eylədi, Təxti-Misirə *anı* sultan eylədi (s.66)

“*Andan*” – *o* şəxs əvəzliyi çıxışlıq halda *andan* kimi işlənir: Hər nə gəlsə sağa səndən durur, Sən demə məndən degil, *andan* durur (s.88); Bəzi söylər *andan* ötri kim dedi, Bir gün *ol* Yusif öziylən söylədi (s.89); Qüdrət ilə Züleyxa eşqin *ol* qəni, Aldı *andan* Yusifə verdi anı (s.71)

“*Anı*” – *o* şəxs əvəzliyi yiyəlik halda *anı* şəklində işlənir: Mən *anı* dərdindən dilbənd olmuşam, Yanmışam mən, böylə pəbənd olmuşam (s.90); Pəs Bəşir bildi anasıdır *anı*, *Ol* özi bağrı parəsidir *anı* (s.90); Dedi: kor oldi *anı* iki gözi, İlla Yusifdür dilində hər sözi (s.81)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərindən əlavə XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də belə hallara rast gəlmək olar və burada da şəxs

əvəzliyinin hallanması müşahidə edilir: Əbləh, – deyübən gülərdim *anə*, Hər tə'nə ki var, qıldırdım *ana* (ŞİX, 249); Əksin ləbi-lə'lün yenə bu camə geyürmüş, Mətbu geyürübən *anı* bir camə geyürmüş (QB, 181); İrağından-yaqımından bəru gəlgil! Yigitlərin zərbini görgil, *andan* ötgil! (KDQ, 41); *Anlar* daxı çəri *dərüb*, borı ağırdub Qazana qarşı gəldilər (KDQ, 301)

Ol işarə əvəzliyi şəxs əvəzliyindən fərqlənir. Türkologiyada *ol* işarə əvəzliyi geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. *Ol* işarə əvəzliyinin şəxs əvəzliyindən fərqi odur ki, uzaqda olan hər hansı bir əşyanı göstərmək üçün istifadə edilir [5, s.111]. Müasir dilimizdə işlənən o-nun qədim forması sayılır və təxminən XX əsrə qədər dilimizdə işlək olmuşdur. Göründüyü kimi ol~o işarə əvəzliyi mənə və vəzifə etibarilə elə ciddi dəyişikliyə uğramamışdır [5, s.111]. Deməli “ol” işarə əvəzliyi şəxs əvəzliyindən fərqli olaraq işarə məqsədilə işlənir və cümlədə təyin rolunda çıxış edir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *ol* işarə əvəzliliklərinə baxaq: Yəqubun *ol* dəmdə oldi gönlü şad, Oldu könlü həm anı qəmdən azad (s.18); Dedilər gəlin deyəli,ey əxi, Yəqubə ki,gəlsin *ol* Yusif dəxi (s.18); *Ol* zəmanda qurt adam yeməz idi, Bu sözi anlar dəxi deməz idi (s.18); Çünki gördü *ol* Yusif bu işləri, Bivəfa olmuş anə qardaşları (s.19); Çün qəbul etdi Yahuda *ol* sözi, Vardı qardaşların yanına həm özi (s.20)

Yazılı abidələrin dilində işlənən *ol* işarə əvəzliyi: Gəldik, ol kim, dolduran topdur, dəpidincə yerindən örü durdı, əlin-yüzün yumadan obanın *ol* ucından bu ucına, bu ucından *ol* ucına çarpışdırdı, quv quvaladı, diş dişlədi, öylədənə gəzdi. (KDQ, 9); *Ol* gündədir hesabın, həm rahatı əzabın, *Ol* gündə həq qatında icmai-ənbiyadır (Nəsimi, 18); *Ol* günəş bir zərrədir nuri-cəmalından anın, Utanıbdır sərvü ər'ər qəddü balından anın (ŞİX, 121)

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi fonetik dəyişikliyə məruz qalan “ol” əvəzliyi həm Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, həm də digər XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir. Ancaq bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu səs əvəzlənmələri bu və ya digər bir əsərin müəllifinin fərdi dil xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Özi – bu əvəzlilik təyini əvəzlilikdir və fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *öz* əvəzliyinə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini artırıqda *özü* şəklində işlənir. Yəni ü-i əvəzlənməsi nəticəsində fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ancaq həm Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, həm də digər yazılı abidələrin dilində bu şəkildə yox, *özi* şəklində işlənmişdir: Yusif aydır: söylə şah bilsün *özi*, Yeddi il bolluğ olur bu yer yüzi (s.62); Yusif aydır: ey xatun sözün nədir? Nə əcəb aşuftəsən *özün* nədir? (s.68); Sonra üç gündən Yusif gəldi der, *Özi* Züleyxa eşiqindən gördi der (s.71); Ta ki, qardaşları ol köşkə girə, *Öz* günahın *özlü-özində* bilə (s.78)

Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində elə məqamlar var ki, bir nümunədə *öz* əvəzliyi həm müasir dildə işləndiyi kimi, həm də fonetik dəyişikliyə uğramış

şəkildə işlənmişdir. Azərbaycan dilində elə məqamlar var ki, sözə mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda bəzən sözün son saiti düşə bilər. Yuxarıda göstərilən nümunələrdə də bunu görmək mümkündür.

Deməli, öz qayıdış əvəzliyi müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq həm Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində, həm də digər yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir.

Netmək? – Fonetik dəyişikliyə uğramış *netmək?* sual əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində nə etmək? şəklində işlənir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *netmək?* sual əvəzliyi bir dəfə işlənmişdir: Xacə aydır: imdi bəs *netmək* görək? Anlar aydır: biz sataruq, alan görək (s. 27) *Netmək?* sual əvəzliyi XIII-XVIII əsr yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir: Pəs Mövlana Əminəddin dedi: “İmdi *netmək* görək?” Şeyx Səfiəddin dedi: “Söylə ki, gerü verdim”, Dedi: “Gerü verdim” (Ş.Səfi, 125); Çün mənüm mə’nidən ol surətpərəst ağəh dəgöl, *Netmək* olur, çünki bilməzlər necədür izzü yol? (Şühəd, 201)

Nəçün? – Fonetik dəyişikliyə məruz qalmış *nəçün?* sual əvəzliyi müasir Azərbaycan ədəbi dilində nə üçün? niyə? mənalarda işlənir. *Nəçün?* sual əvəzliyi Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində geniş şəkildə işlənmemişdir: Yusif aydır: *nəçün* eylə oldi ol? Ərəb aydır: Yusifin itirdi ol (s.50)

Ancaq *nəçün?* sual əvəzliyi digər yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir: Nəsimi laübalidir, aña eyb etmə, ey sufi, *Nəçün* təbdil qılım dersen əzəl gündənki qismətni? (Nəsimi, 45); Günəş ilə gecənün ictimai yox ya *nəçün*, Bu qara zülfü nigaruñ yüzündə dərxur ola? (QB, 23)

Eylə – *Eylə* əvəzliyi elə işarə əvəzliyinə “y” səsinin artırılması (səsartımı) ilə fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ancaq *eylə* əvəzliyi heç bir qrammatika kitablarında işarə əvəzliyi olduğu verilməmişdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində daha çox *elə* işarə əvəzliyinə rast gəlinə də, fonetik dəyişikliyə uğramış *eylə* əvəzliyi əsərdə az deyildir. *Elə* əvəzliyinin *eylə* şəklində verildiyi məqamlara nəzər salaq: Yəqub aydır: *eylə* dutuñ siz anı, Qurt yeməsin yaxşı saxlayıñ anı (s.18); Yusif aydır: həq kərimdir, ey əxi, *Eylə* etmə , incirəm həm mən dəxi (s.29); Yusif aydır: *eylə* olsun, ya əziz, Qarğış etmən mən aña bilün əziz (s.40)

Yazılı abidələrin dilində də *elə* işarə əvəzliyinin *eylə* formasına təsadüf edilir: Münəvvər *eylə* vüsaliñlə, ey qəmər, gözümi, Ki qürbətñ ani acıtdı tutiyasından (Nəsimi, 52); Dünya duracaq yer degil, ey can, səfər *eylə*! Aldanma anıñ alinə, andan həzər *eylə*! (Nəsimi, 179); Yarından ayrı yandı Həqiqi fəraq ilə, Gəlgil təfərrüc *eylə* anıñ ahü zarına (Həqiqi, 194)

Maña – Müasir Azərbaycan dilində *mən* şəxs əvəzliyi birinci şəxsin təkini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Ədəbi abidələrimizin dilindən məlum olur ki, *mən* şəxs əvəzliyi ismin yönlük halında *maña* şəklində işlənmişdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *maña* şəxs əvəzliyinə rast gəlirik: Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *maña* şəxs əvəzliyi: Yusif aydır: mən bilürüm, Züleyxa,

Mürüvvət eylə həm *maña*, kuh etmə sən (s.69); Sən *maña* vergil mədəd, ya dəstigir, Çün *maña* qardaşlarım olmadı yar (s.23); Bilməzəm noldi, nələr gəldi *maña*, Mən nagahan payı-bənd oldum sana (s.37)

Digər yazılı abidələrin dilində işlənən “*maña*” şəxs əvəzliyi: Apalaca qalqanını vergil *maña* (KDQ, 48); Həman kim həzrət Peyğəmbərün qutlu yüzini gördüm, çığırdum kim, ya Rəsulullah, qövrümə yet və bir mürşid *maña* görsət (ŞS, 198); Köksümi qalxan qılıb mən oxların qarşusuna, Gər inanmırsan, bir oq atgil *maña* qarşı sına. (Kişvəri, 302)

Saşa – “*Saşa*” şəxs əvəzliyi də “*maña*” şəxs əvəzliyi kimi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq tarixən bir çox əsərlərin dilində işlənmişdir. İkinci şəxsin təkini ifadə edən sən şəxs əvəzliyi yönük (-a,-ə) halda işlənərək tarixən *saşa* kimi işlənmişdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində işlənən *saşa* əvəzliyi: Bu sözi kim söylədin, Yusif, *maña*, Qəsd edər qardaşların duysə *saşa* (s.17); Anlar aydır: qanlı gömləgi *saşa*, Biz gətirdük deyübən verdi aña (s.23); Sonrə Züleyxa dedi, ey Malik, *saşa*, Üç ağrınca qızıl verəm *saşa* (s.34)

Yazılı abidələrin dilində işlənən *saşa* şəxs əvəzliyi: Mehri aydır: “En gərək isəm *saşa*. Verəsən bir yıl gərək möhlət bəja” (Mehri və Vəfa, 30); Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldı, yoxsa qaplandanmı oldı? Nə biləyin, oğul, bu qəzalar *saşa* nerədən gəldi?! (KDQ, 27); Vaqifəm, canım *saşa* hərdəm fədələr eylərəm, Ah çəkib hicrində qarğı tək sədalər eylərəm (Vaqif, 175)

Muna – “*Muna*” əvəzliyi ilk baxışdan şəxs əvəzliyinə oxşasa da, işarə əvəzliyi olan “bu” əvəzliyinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Dialekt və şivələrində geniş yayılan bu hadisəyə daha çox “bu” əvəzliyinin hallanması zamanı təsadüf olunur [4, s.182]. Adlıq haldan başqa digər hallarda b>m samiti ilə əvəz olunur və əvəzliliklərdə öz əksini tapır: munu/mına, munda/mından və s. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində də ən çox “muna” əvəzliyinə rast gəlinir: Züleyxa aydır: yeddi ildir mən *muna*, Yoldaşımdır, doğru baxmaz bir *maña* (s.42); Züleyxa ilə töhmət etdilər *muna*, Saldı şah zindanə tapşurdu *maña* (s.52); Ol özü anlara ayıtdı, mən *muna*, Aşıqəm, bir göz açub baxmaz *maña* (s.64)

“*Muna*” yönük halda işlənmiş əvəzlilikdən başqa əsərdə az da olsa “muni” və “munda” təsirlik və yerlik hallarında işlənmiş əvəzliliklərə də təsadüf edirik: Çün *muni* dedi ərəb getdi, ey yar, Fikrə batub qaldı Yəqub biqərar (s.51); *Muni* deyüb giryəvüzar eylədi, Yusifin həm könlünü kar eylədi (s.68); Dedilər: bilmiş Misr eli *muni*, Kimsə bilməz sağınurduq bil anı (s.78)

Dilimizin yazılı abidələrində m~b əvəzləməsinə dair faktlar olduqca çoxdur və nümunələrdən bunu görmək olar: Həzrət Şeyx kəlamun ortasında dedi: “..*mundan* yeməyəsiñiz kim, bir ağulu əqrəb *muna* düşübdür..” (Ş.Səfi, 457); Aydur: “Merə qocalar, ikindü vaqtı *muni* *maña* çevürəsiz, yeyəm”, – dedi (KDQ, 226); Həmtaşlar içrə *mundan* əqdəm, Qılmışdı birin özünə həmdəm (Məsihi, 49)

Yazılı abidələrin dilində elə məqamlar da vardır ki, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində belə məqamlara rast gəlinmir. Belə ki **mundağ / mundaq** işarə əvəzlilikləridir və bunda, bundan, belə kimi mənaları ifadə edir.

Qansı – Əşyanın xarici əlamətini aşkara çıxarmaq üçün işlənən sual əvəzliyidir. Azərbaycan dialektlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, dialektlərimizdə *qansı*, *qanqı*, *hanğı*, *xansı* – kimi müxtəlif şəkillərdə tələffüz olunan əvəzliliklər çoxdur. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində ancaq *qansı* sual əvəzliyinə rast gəlirik. *Qansı* sual əvəzliyi isə müasir ədəbi dilimizdə *hansı* şəklində sabitləşmişdir. Bu sözün hansı şəklində sabitləşməsinə XVIII əsrdən başladığını söyləmək olar [5, s.117]. Müxtəlif əsərlərin dilində Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *qansı* əvəzliyinə rast gəlirik: *Qansı* dağlara sənünçün varayım, Qurt yeməmiş səni kimdən görəyim? (s.24); Yenə anlar aydır: ayrı qurt yedi, Bilməzüz ki, ani *qansı* qurt yedi (s.25)

Digər yazılı abidələrində işlənən *qansı* əvəzliyi: *Qansı* mülkü tutsa dəgməz kimsəyə şurü şəri (M.Füzuli, 36); *Qansı* dağlara sənünçün varayım, Qurt yeməmiş səni kimdən görəyim? (ŞİX, 24); *Qansı* fələkin sitarəsisən Kim, surətinə əsir olur mah? (Nəsimi, 302); *Qansı* gülzar içrə bir gül açılır hüsnün kimi, *Qansı* gül bərgi ləbi-lə’li-dürəfşanınca var? (Füzuli, 50)

Qanı – Sual əvəzliyidir və artıq bu əvəzlilik müasir dilimizdə işlənməməkdədir. Məkan anlayışı ifadə edir. Hanı? sual əvəzliyi müasir dilimizdə geniş yayılsa da, orta əsr yazılı abidələrin dilində hanu, qanı və.s kimi işlənmişdir [5, s.116]. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində qanı əvəzliyinə az təsadüf edilir: Yaqub aydır: İbn Yaminim *qanı*? Göstərün siz maña, bir görüm anı (s.84); Dedi: tapşurmuşdum sizə, Yusif *qanı*? Dutər axır sizi Yusifiñ qanı (s.23); Aydır: ey canım, əzizim qandasın? *Qanı* dar yerlərdəsin, dərməndəsin? (s.82)

Digər yazılı abidələrin dilində də *qanı* sual əvəzliyinə rast gəlirik: İki varduñ bir gəlirsin, yavrum *qanı*? Qara gərdunda bulduğum oğul *qanı*? (KDQ, 24); *Qanı*, xanum, altuñda yaxşı atuñ yoq! (KDQ, 239); Sundu Vəfa, əlinə aidi anı, Aydır: İlahi, bunun xəsmi *qanı*? (Mehri və Vəfa, 35)

Qamu – *qamu* əvəzliyi təyini əvəzlilikdir və *hamı* mənasını ifadə edir. Yazılı abidələrin dilində də işlənən *qamu* əvəzliyi müasir dilimizdə işlənən *bütün* sözünün sinonimi sayılır. Bu əvəzlilik təyin etmək məqsədi ilə işlənir və danışiq dilində isə *hamı* mənasında işlənmişdir. H.Mirzazadə qeyd edir ki, *qamu* və *bütün* təyini əvəzliyinin işlənmə səviyyəsi tarixən eyni olmamışdır. Buna səbəb isə *bütün* sözü dildə çox az istifadə edilmiş, üstünlük hər zaman *qamu* sözünə verilmişdir [7, s.123]

Deməli, *qamu* təyini əvəzliyi də digər əvəzliliklər kimi tarixən çox qədimdir. Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” əsərində *qamu* əvəzliyinə 13 yerdə təsadüf edilir: Getdi, gəlməz, mənzili düşdi İraq, Ey müsəlmanlar, *qamu* olsun soraq (s.51); *Qamu* babindən həq ana vermiş, vəli İlla faş etməz, bilinməz əhvalı (s.56); Onlar aydır: olsayduq biz xanım, Dağə düşərdük *qamu*, ey sultanım (s.42). Bu nümunələrdə *qamu*

heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənmişdir. Ancaq elə məqamlar da vardır ki, *qamu* təyini əvəzlik mənsubiyyətə görə də dəyişdikdə ismin yerində işlənərək isimləşir: *Qamusini* Züleyxayə yoldaş eylədi, Yələ saldı ani xoş baş eylədi (s.32); Bilməzük ki, bu nə hali-təndədür, Yoxsa bu zindan *qamumuz* üstündədir (s.54); Yusifin əhvalini çün bildilər, *Qamusı* anın dininə girdilər (s.57)

Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" əsərindən əlavə digər yazılı abidələrin dilində də *qamu* təyini əvəzlik mühüm yer tutur: *Qamusına* bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan Allah-Tağrı görklü (KDQ, 7); Övratü incilü Fırqan *qamu* hüsnün sifəti, Adəmin şərhidüdü, ayəti şeytan nə bilür? (Nəsimi, 138); Çü güldə hüsn-i cəmalini dilbərün yazalar, Xəttin görürlər isə, *qamular* gərək azalar (QB, 63).

Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi qrammatikası çox zəngindir. Deməli, əsərdə və digər yazılı abidələrin dilində fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzliliklərin geniş şəkildə işlənməsi əsərin dilinin zənginliyini bir daha sübut edir. Fonetik dəyişikliyə uğramış bir sıra əvəzliliklər dialekt və şivələrimizdə hələ də işlənir. Ancaq elə əvəzliliklərimiz var ki, Türkiyə türkcəsində işlək olsa da, artıq müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Hüseynzadə.M (2007). Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, Şərq-Qərb.
- 2.Kazımov.Q (2010). Morfologiya, Elm və təhsil.
- 3.Qurbanova.G (2016). Oğuz dillərində əvəzliliklər və onların mətn yaranmasında rolu, Kooperasiya nəşriyyatı.
- 4.Məmmədəğa.Ş (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb.
- 5.Mirzazadə.H (1990). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, ADU.
- 6.Müasir Azərbaycan dili (1980). Bakı.
- 7.Tanrıverdi.Ə (2017). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil
- 8.Təbrizi.X (2004). "Yusif və Züleyxa" əsəri.
- 9.Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti (2023) (I,II,III cild). Elm və təhsil.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Reyhan Mədətova